

BASHLAWISH KLASS OQIWSHILARINA ATLIQ SÓZ SHAQABIN ÛYRETIW METODIKASI

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogic
instituti Boshlang'ich ta'lim fakulteti
3v-guruh talabasi Usenbaeva Gozzal**

Annotatsiya: Bul maqalada baslawish klass oqiwshilarina atliq sóz shaqabın ùyretiw jolları hám atliq sóz shaqabı haqqında túsiniq beriledi.

Gilt sózler: atliq sóz shaqabı, baslawish klass, atliq sózler, grammatika, oqıtwshı.

Baslawish klaslarda atlıqtı oqıtwǵa jeterli dárejede saat ajratılǵan. Sebebi, atlıq basqa sóz shaqaplarına qaraǵanda leksikalıq mánisi jaǵınan da, hár qıylı grammatikalıq belgisi jaǵınan da keń, qospalı kategoriyalarǵa iye.

Baslawish klaslarda atlıq basqa sóz shaqapları menen baylanıslı hám izbe-izli túrde, jeńilden awırǵa qaray degen tiykarǵı principte oqıtıladı.

I-IV klaslarda atlıqtı oqıtwdıń tiykarǵı wazıypası:

- 1) Atlıq boyınsha oqıwshılardıń leksika-grammatikalıq túsiniǵın qalıplestiriw;
- 2) Menshikli hám galabalıq atlıqlardı mánisine qaray bir-birinen ayıra biliw;
- 3) Menshikli atlıqlardı qollanganda bas háripti paydalana biliw;
- 4) Atlıqlardı birlik, kóplik sanda qollana biliw;
- 5) Atlıqlardıń keynine tartım, seplik, betlik jalǵawlarınıń qosılıp jazılıwı boyınsha kónlikpe qalıplestiriw, olardı bir-birinen ayıra biliwge úyretiw;
- 6) Atlıqlar menen oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıp otiriw;
- 7) Analiz, salıstırıw, toparlastırıw hám juwmaqqa kele alıw jumısların isley biliw kónlikpelerin qalıplestiriw dep belgilengen.

Bul ulıwma wazıypalar bolıp, oqıw barısında ayqınlasa túsedi. Sebebi, bul wazıypalar hár qaysısı bólek halında sheshilmey al bir-birine baylanıslı is júzine asıp otıradı. Máselen, II klasta sózlerdiń mánisine túsiniw, olardı toparlastırıw, sorawlar qoyıw, sorawlar boyınsha sózlerdi bir-birinen ayıra biliw, gáp ishinen. sóz

dizbegindegi sózlerdi mánisine, sorawına qaray taba biliw sóz shaqabın úyreniwdiń dáslepki basqışı dep qaralatuǵın bolsa. III klasta atlıqtıń tiykarǵı leksikalıq grammatikalıq belgisine qaray turıp taba biliw, ayırım grammatikalıq kategoriyların úyreniw, al IV klasta atlıq boyınsha tiykarǵı ilimiy kónlikpelerdiń ameliy jaqtan qalıplesiw basqışı dep qaraladı.

Atlıq sóz shaqaplar ishinde leksikalıq mánisi jaǵınan hár qıylı grammatikalıq belgisi jaǵınan qospalı kategoriya. Leksikalıq mánisi tiykarınan zatlıq mánige baylanıslı bolıp, júdá hár qıylı. Máselen, kitap, dápter, parta usagan anıq zatlar, iynelik, qurt-qumırsqaday janlı jánlikler, samal, boran, úrgindey tábiyat qubılısları, urıs sıyaqlı waqıyalar, júris, keris, kóterilistey háreketler hám t.b. mákeme, awıl-xojalıq, miynet quralları, adamda hár qıylı jagdaylar, adam, haywan, qus músheleri. ósimlikler hám t.b. kózge kórinetuǵın, kórinbey sezim arqalı túsiniletuǵın túsiniklerdiń bárin zat dep túsinemiz. Bulardıń hár qaysısına tiyisli atama bar.

Atlıqtıń grammatikalıq belgisi: birlik, kóplik sanda, tartım, betlik, seplik jalgawları menen túrlenedi. Ozine tán bolgan qosımtalarına iye, gáp ishinde baslawısh, qollanıwına qaray anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh, geyde bayanlawısh bolıp keledi. Sonlıqtan da atlıqtıń leksikalıq, grammatikalıq belgileri qospalı, qıyın dep qaralıp baslawısh klaslarda tiykarǵı belgiler ápiwayılastırıp ámeliy jumıslardıń barısında úyretilip barıladı.

Birinshi klasta oqıtıwshının aldındaǵı tiykarǵı wazıypa oqıwshılardıǵa sózlerge kim? ne? degen sorawdı durıs qoya biliwge úyretiw. Súwretlerge qarap olardıń atların Bul kim? Bul ne? degen sorawlarga juwap bere biliwge (bul kitap, bul parta, bul bala) úyretiw; Tómendegi wazıypalardı oqıwshılar orınlay alıwǵa úyretiw:

1. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp onın sorawın tabıw; 2. Oqıwshılardıǵa kerekli zatlardıń atların ayttırıw; 3. Úy mülíkleriniń atın aytıw; 4. Úy haywanları, jabayı haywanlardın atın ataw; 5. Sózler berip onı toparlarga ayırıw, (baqsha eginleri. miywe,

kiyim hám t.b.). 6. Kim? Ne? sorawına juwap beretuǵın sózlerdi bólip jazıw.

7. Adam, qala atların durıs jazıp úyreniw.

Bul dáwirde tiykarǵı jumıstıń barlıǵı - sózlerdi toparǵa bóliw, sorawların qoyıw, mánilerin anıqlaw, sózlerdi durıs oqıw, oqıǵanın durıs jaza biliw, bas háripti qollanıw, sorawlarǵa juwap izlew boyınsha hár qıylı shınıǵıwlar islew, sol arqalı analiz, salıstırıw jumısı menen belgili juwmaqqa keliw usagan jumıslar islenedi.

III klasta zattıń atın bildirip Kim? Ne? degen sorawlarga juwap beretuǵın sózlerdi atlıq deymiz degen túsinikti úyrenedi, bul hár qıylı shınıǵıwlar menen bekkemlenedi. Sonıń menen birge atlıqtıń leksika-grammatikalıq belgileri kóplik, menshikli, ǵalabalıq atlıqlar ústinde jumis islenip, dáslepki túsinikleri tereńlestirilip barıladı. Bul dáwirde mınaday ámeliy jumıslar islense boladı:

1. Tórende berilgen sózlerden atlıq sózlerdi terip jazıń hám sorawların qoyıp shıǵıń.

Oqıwshı, oqıtıwshı, júriw, kók, men, dápter, ayt, bala, qızıl, uzın, stol, sawınshı, aq, sen, ol, kepter, qozı, aǵadı, suw, terek, kelte, on, jigirma, tez, kiyik, ana, aǵa, siz, júr, Azat, Gúlzar hám t.b.

Ózleriń baqshada ósetuǵın, baǵda ósetuǵın, palız, miywelerdi, kiyimler, shóplerdi, úy hám jabayı haywanlardı, úy qusların, dúz qusların bólip dizip jazıń. Mısalı:

3. Berilgen gáp ishindegi kóp noqat qoyılatuǵın orınlarǵa tiyisli atlıqlardı qoyıp kóshirip, sorawların qoyıń. Mısalı, sabaqtı túsindirip atır. tinlap otır. Úyge..... berildi. hám t.b.

4. Berilgen menshikli atlıqlardı adam, qala, awıl, taw, kól, dárya, kóshe hám t.b. bólip jazıń. Mısalı: Adam atları, Qala atları

Oqıtıwshı mısallardan, bunnan basqa da mısallar berip atlıq, atlıqtıń seplik jalǵawları menen tanıstırıwda hám ol boyınsha alǵan bilimlerin ámeliy jumis islew dawirinde, izbe-izlikke salıw barısında qollanılatuǵın kestden paydalanıp otırıwına boladı. III, IV klasta atlıq boyınsha alǵan bilimlerin, ámeliy kónlikpelerine súylene otırıp, dáslep bir neshe sabaq sol tema boyınsha ámeliy jumis islenedi hám atlıq boyınsha bilimi tereńlestiriledi. Onıń ushin dáslepki sabaqlarda zattıń atın bildiretuǵın sózlerdi izbe-izlikke salıw, adamlarǵa, ósimliklerge, haywanlarǵa, quslarǵa, tábiyat

qubılıslarına, waqiyalarga hám t.b. tiyisli sózlerdi toparlarga bólip, olarga tiyisli sorawlardı durıs qoya biliw, atlıqlardı durıs qollana biliw boyınsha islew talap etiledi.

Bul dáwirde de oqıwshılar ushın en qıyını háreket atlıqları menen dórendi atlıqlar. Sonlıqtan bular basqa sózler menen salıstırılıp, olardıń zatlıq belgisin ayıra biliwge basshılıq etiledi. Mısalı, júr-júris; Oqı - oqıw hám t.b. Sonıń menen birge bul jerde túbirles sózlerden alǵan tájiriybelerinen de paydalanıwǵa boladı. Oqıwshılar buni qıynalmay isley aladı. Mısalı:

Oqıtıwshi bul sózlerdiń hár qaysısına tiyisli sorawların qoydırıp, sol arqalı qalay zatlıq mánige ótkenin oqıwshılarga ańsat túsindiriwine boladı.

Bir neshe shınıǵıw jumısları arqalı atlıq tuwralı bilgenlerin izbe-izlikke salıp hám buringı bilimlerin bekkemlep, keyin atlıqtın betleniwi, atlıqtın tartımlanıwı, atlıqtıń sepliki kategoriyaları boyınsha jumis islenedi. Atıq boyınsha alǵan bilimleri tákirarlanadı. Hár bir tema ámeliy jumıslar menen bekkemlenip barıladı.

Atlıqtıń kóplik kategoriyası menen tanıtırıw. Oqıwshılarga kóplik kategoriyasın tanıtırıw ameliy jaqtan sawat ashiw dáwirinen baslanadı da, keyin ala dawam etedi. Kóplik kategoriyası menen birinshi ret óz aldına III klasta tanısadı. Buni dáslep hár qıylı zatlardıń ózi yamasa súwretlerin kórsetiw arqalı qálem-qálemner, ruchka-ruchkalar, qawın-qawınlar, alma-almalar hám t.b. tanıtıradı. Bul boyınsha hár waqıt salıstırıw arqal shınıǵıwlar jaqsı nátiyje beredi. Máselen, oqıtıwshi kitap-kitaplar degen sózlerdi jazıp yamasa ózlerin kórsetip, qaysısınan azdı, qaysısınan kópti túsinemiz dep soraganda, oqıwshılar bu sorawǵa ańsat juwap bere aladı ham olardıń ne ushin solay ekenligin qıylanbay dálillep beredi. Basqa da mısallar arqalı oqıwshılarga bir, kóp degen mánini úyretiwge boladı. Bir qansha ámeliy jumıstan keyin, zattıń birewin kórsetse birlik, kópti kórsetiwshi sózlerdi kóplik dep juwmaq beriwge boladı.

Zatlardıń kóp ekenligin kórsetiw ushın sóz keynine -lar, -ler qosımtasın qosıw kerek ekenligi eskertiledi hám ózlerinshe kitaptan oqıp kóriw ushın usınıladı. Keyin ala hár qıylı ámeliy jumıslar islenip, birlik, kóplik terminleri menen de tanıtırıladı. IV klasta oqıwshılardıń bul boyınsha jumis islewı dawam etedi. Solay etip, kóplik

kategoriyası boyınsha jumıs islew arqalı atlıqlardıń birlik hám kóplik sanda qolanılatuǵını, oni mánisi hám túrlerinen ayıra alatuǵınlıǵı tuwralı kónlikpe qalıpleseı. Bul kónlikpe nátiyjesinde oqıwshılar kóplik kategoriyasınıń qosımtaların óziniń ámeliy (sóylew, jazıw) islerinde qollanıwdı úyrenedi. Ana tilinde kóplik jalǵawın qabıl etpeytuǵın atlıqlar ushırasadı. Biraq baslawish klass balalarına mánisi boyınsha kóplik kategoriyalarga kiretuǵın sózler menen tanıstırılmaıdı. Biraq sanlıqlar menen qatar kelgen atlıqlar kóplik kategoriyaǵa tiyisli ekenligi misallar menen dálillenedi.

Atlıqtıń betleniwi menen tanıstırıw. Atlıqtıń betleniwi oqıwshılardıń sóylew tilinde kóp qollanılatuǵın kategoriya. Mánilik jaqtan da, forması boyınsha da oqıwshılar ushın qıyımshılıq tuwdırmaıdı. Sonlıqtan, ámeliy jaqtan qollandırıp úyretiw kerek. Oqıwshılar termindi (tartım, bet) bilmeydi. Sonlıqtan, bir qansha ámeliy jumıs islewdiń barısında tartım zattıń kimge tiyisli ekenligin korsetetuǵın formanıń ataması ekenligin, al birinshi bet birinshi táreptegi adam, ekinshi bet -ekinshi táreptegi adam, úshinshi bet úshinshi táreptegi adam ekenligin oqıwshılardı qatnastırıw arqalı kórgizbeli túrde misallar boyınsha túsindiriw menen birge tirek kesteni iske qosıp, tartımın qosımtaları menen tanıstırıwǵa boladı.

Tartım kategoriyası menen oqıwshılardıń birinshi ret ushırasıwı bir qansha qıyın bolǵanı menen, mánisi hám forması arqalı tez úyrenip alıwına múmkinshilik bar.

Atlıqtıń kategoriyaları oqıwshılardı biri-biri menen baylarısı túrde alıp barılǵan jaǵdayda ǵana tez ózlestiriwine jaǵday tuwıladı. Bunnan keyin: 1) atlıqlardı tartım jalǵawların qosıw; 2) gáp ishinde atlıqlardı tawıp, ondaǵı tartım qosımtaların ayırıp, qosıp, úyreniw; 3). Tartımın birlik, kóplik, sheriklik túrlerin bir-birinen ayıra biliw; 4) gáp ishinde tartımlı atlıqlardı mánilik ózgesheligin túsiniw; 5) atlıq sózlerdi berip, oǵan tiyisli tartım qosımtasın qosıp qollana biliw; 6) ayırım atlıq sózlerge tartım qosımtasın qosılıwı arqalı «q» sesiniń «ǵ» sesine, «p» sesiniń «b» sesine ózgeriwindegi zańlılıqlardı mısallar arqalı qollanıw, onin ne ushin solay ekenligin dálilley biliwge kóniktiriw; 7) tartım kategoriyasınıń sóylew barısında qollana biliw usǵan shınıǵıw jumısların islese oqıwshılarda kónlikpe tez qalıpleseı.

Atlıqtıń seplik kategoriyasını oqıtıw. Atlıqtıń seplik kategoriyası IV klasta oqıtıladı. Bıraq bunnan baslawısh klaslardıń tómengi klaslarında oqıtılmaıdı degen pikir kelip shıqqawı tiyis. Bul boyınsha 1 klastan baslap-aq oqıwshılar menen ámeliy jaqtan jumıs alıp barıladı. Oqıwshılar sorawlar qoyadı. Sózlerdiń keynindegi qosımtaları menen tanısadı. Gáp dúzip úyrenedi. Onda seplik jalǵawların qollanıp kóredi. Sóylewde de bárha qollanadı. Sonıń nátiyjesinde sepliktiń sorawları hám qosımtaları menen ámeliy jaqtan tanıs. Endi IV klasqa keliw menen turaqlı túrde barlıq túrleri boyınsha jumıs isleydi.

Dáslep oqıwshılar menen bir neshe shınıǵıw jumısları islenip (bunda bir sózdiń seplik jalǵawları menen túrlenip keliwin alsa boladı) seplik jalǵawları menen túrleńiwdegi ózgerislerdi baqlawdan baslaw kerek. Oqıwshılar menen bul názerge alǵan sózdiń ne ushın hár qıylı ózgeriwinin sırası haqqındaǵı maǵlıwmat analizlenedi, olarǵa soraw qoyıladı. Solay etip, sózdiń ózgeriw xızmeti menen tanıstırıladı. Bulardıń barlıǵı oqıwshılardıń qatnas menen islenedi.

Oqıwshılar atlıqtıń sorawınıń ózgerip barıwı qasındaǵı baylanısqań sózlerine baylanıslı ekenligin ańǵaradı. Bıraq ele sózlerdiń seplik kategoriyasında túrleńiw (ózgeriw) atlıqtıń sintaksislik xızmeti ekenligin bilmeydi. Bul túsinik penen oqıwshılar ulıwma bilim beretuǵın mekteptiń baǵdarlaması arqalı tanısadı. Baslawısh klastaǵı tiykarǵı wazıypa sózlerdiń ózgeriwine baylanıslı olardıń mánisiniń (sózdiń tiykarǵı mánisi emes) ózgeriw hám sorawınıń ózgeriw, túbirge qosımtanıń qosılıw normaların durıs ózlestiriw, sol arqalı tiliniń rawajlanıwı, oy-órisiniń ósıwine erisiw bolıp esaplanadı.

Atlıqtı úyreniwde oqıwshılar ushın eń qıyın, bilimin izbe-izlikke salıwǵa járdem beretuǵın maǵlıwmat atlıqtı morfologiyalıq jaqtan analiz etiw bolıp tabıladı. Atlıqtı morfologiyalıq jaqtan analiz etiwde eki túrli formanı qollanıw kerek. Bunıń birinshisi, hár bir tema boyınsha júrgiziletuǵın tolıq emes analiz, ekinshisi, atlıqtı ótip bolǵannan keyin júrgiziletuǵın tolıq analiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Gulomova X. Joldaseva Sh.. Ana tili oqituv metodikasi. Lekciya T., Q. Abdullaeva ham basqalar Sawat uyretuv metodikasi.-T. "Oqituvshi". 1996.
2. Q.Pirniyazov Baslawish klasslarda qaraqalpaq tilin oqituv metodikasi, Nokis, 1993 j
3. K.Qosimova va boshqalar «Ona tili oqitish metodikasi»Toshkent, 2009y